

### Список використаних джерел

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 206 с.
2. Бідер Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850 – 1918) / Г. Бідер // Українська мова. – 2006. – № 2. – С. 15 – 29.
3. Вагилевич І. Grammatyka językamaloruskiego w Galicii / І. Вагилевич. – Львів, 1845. – 181 с.
4. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття / М. Возняк. – Львів, 1911. – 340 с.
5. Головацький Я. Граматика руского Азыка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – 168 с.
6. Дячан П. Методична граматика языка малоруского / П. Дячан. – Л., 1865. – 142 с.
7. Коцовський В. Методична граматика руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових / В. Коцовський, І. Огоновський. – Львів, 1912. – 98 с.
8. Лесюк М. Передтеча української мовознавчої науки в Галичині / М. Лесюк // Мовознавство / Доп. та повідом. на IV Міжнар. конгресі українців. – Одеса, 1999. – К., 2002. – С. 162 – 167.
9. Лесюк М. Становлення лівістичної термінології в Галичині / М. Лесюк // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 257 – 262.
10. Медведь О. В. До проблеми вивчення української синтаксичної термінології / О. В. Медведь // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т української мови, Комітет наукової термінології; Ред. кол.: Симоненко Л. О. та ін.. – К., 1998. – С. 82 – 86.
11. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К.: Радянська школа, 1959. – 224 с.
12. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 222 с.
13. Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко. – К., 1908. – 79 с.
14. Осадца М. Граматика руського языка / Михайль Осадца. – Львів, 1876. – 238 с.
15. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підр. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 214 с.
16. Павловський А. Граматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто российского языка / А. Павловський. – Спб., 1818. – 114 с.
17. Партицкий О. Граматыка руска для ужитку в школах людових в Галичині / О. Партицкий. – Львів, 1873. – 173 с.
18. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1893. – 182 с.
19. Українсько-руський архив. – Том V. – Львів, 1910. – 268 с.

*Summary.* The article deals with syntactic terminology in Western Ukrainian grammar manuals, covered the features of its origin and functioning towards the formation of complete term system.

*Key words:* Term, terminology, term system, Western Ukrainian grammar manuals.

УДК 811.161.2

Я.М. Чопик, М.П. Чопик

### НЕМОРФОЛОГІЗОВАНІ АТРИБУТИ НА ТЛІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ПЕРЕХІДНОСТІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті висвітлюється питання функціонального синкретизму неморфологізованих ад'єктивів у структурі речення.

*Ключові слова:* синтаксис, семантика, синкретизм, компонент речення, функція.

Визначаючи багатозначність структури речення, дослідники враховують як їх характерні властивості, так і можливість різноманітних варіантів, що не дозволяє віднести однозначно член

речення до певного типу традиційної класифікації. Синкретизм в системі членів речення – це поєднання (синтез) в одному з них диференційних ознак різних членів речення. Адже «Потреба у вираженні особливих відтінків думки – головний стимул еволюційного розвитку і вдосконалення мови і мовлення, а також існування синкретичних членів речення» [4, 39]. Синкретичний член речення є проміжною ланкою в процесі перехідності різних синтаксичних значень, наприклад, обставини і означення, додатка і обставини і т.д.

Торкаючись проблем членування речення, механізму утворення певних форм, явищ синкретизму, слід звернутися до явища синкретизму саме у сфері неморфологізованих обставин і атрибутивних компонентів простого речення. Серед причин, що призводять до цього явища, є схожість функцій, оскільки означення є виразником ознаки предмета, характеристикою іменників, а обставина – ознаки дії, характеристикою дієслів і деяких прикметників, що семантично співвідносяться з дієсловом.

Серед неприйменникових неузгоджених означень, що представлені формами родового, давального і орудного відмінка, до найпоширеніших у сучасній українській мові належать атрибути у формі родового відмінка. Такі неморфологізовані одиниці спеціалізовані для вираження різноманітних атрибутивно-оцінних характеристик, з-поміж яких «центральною, хоч і не найчастіше, синтаксичною функцією приіменного родового відмінка є оформлення назви предмета (явища, особи і т.д.), від якого походить предмет, названий ведучим словом, власне генетична функція» [5, 77]. Всі інші присустановивні форми відмінків йдуть від обставини, проходячи сферу обставин і виходячи з неї в означення. Саме цим функціональним чинником, що має мовленнєвий характер, спричинений перерозклад компонентів структури речення, про що наголошує, зокрема, І.Р.Вихованець [2, 133]. Адже «Все рухається вперед, так і мова, вся жива різноманітність мовлення не вкладається в ці рамки [традиційної класифікації членів речення], так як при повній відповідності семантичного і формального боку речення не було б розвитку мови» [1, 135].

Семантичною особливістю прийменниково-іменникових означень є те, що виражені ними атрибутивні відношення виступають, так би мовити, не у «чистому» вигляді, а із супровідними відтінками, як-от: обставинними (місця, часу, причини), об'єктними та ін. Значеннева різноплановість атрибутів такого типу значною мірою зумовлюється тим, що «часто прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її» [6, 478].

У структурному вираженні прийменниково-іменникових означень беруть участь усі, крім давального, непрямі відмінки з різними прийменниками. Так, означення, представлені формою родового відмінка з прийменниками *з, до, для, після*, характеризують предмет за матеріалом виготовлення, походженням, призначенням, за просторовим, часовим відношенням, наприклад: «На широкій площині перед ідолами в обкладеному каменем колі стоять блискучі мідяні чаші, лежать *кропила з щетини*» (С. Скляренко); «Парфен Замковий — *комісар з шахтарів*, перед війною служив у прикордонниках» (В. Козаченко); «Семен перечікує мить, тоді розчиняє форму і кидає на стіл *свічку для ялинкової гірлянди*» (В. Шевчук); «Вони обговорювали подробиці *по дорозі до села*» (Ю. Мушкетик); «Щастя – це *мир після бою* в отчому домі (О. Підсуха).

Атрибутивні конструкції у формі знахідного відмінка з прийменниками *на, під, через, за* вказують на просторові, часові, цільові відношення, а також такі, що характеризують предмет за його призначенням, наприклад: «Хвилини п'ять тому він поминув *дорогу на Сулак*» (Ю. Мушкетик); «Він мріяв... про *Київ через сто років*» (П. Загребельний); «Війна в горах, як бачите, це *війна за шляхи*» (О. Гончар),

На відміну від орудного неприйменникового, яким передаються ознаки предметів за зовнішніми особливостями або з відтінком способу дії (порівн.: *вуса підковою, робота гуртом*), атрибутивні конструкції у формі орудного відмінка з прийменниками *з, перед, над, під* характеризують предмети, явища за часовим перебігом, просторовими відношеннями, за зовнішньою ознакою, наприклад: «Благословенні ті *хвилини перед дорогою*» (М. Нагнибіда); «Не доходячи *до двох тополь над річечкою*, Роман знову побачив Давида» (М. Стельмах); «Цей плечистий *майор з сірими розумними очима* здавався їм всемогутнім заступником» (О. Гончар).

Як бачимо, неузгоджені означення, що характеризують осіб за якоюсь органічно притаманною їм прикметою (*дівчина з карими очима, атлет з міцними руками* і т. ін.), є структурно ускладненими, тобто в їх складі обов'язково виступають прикметники-конкретизатори, які семантично доповнюють іменники, утворюючи з ними тісну семантичну єдність. Відсутність таких прикметників, що актуалізують відповідну ознаку, порушила б логіку висловленого (пор.: *хлоп'я з прудкими ногами* і «хлоп'я з ногами»). Проте в таких означеннях, які характеризують осіб за ознакою, що не є невіддільною, тобто внутрішньо притаманною, необхідність у таких прикметниках-конкретизаторах відпадає (пор.: *чоловік з вусами – вусатий чоловік*).

Форми іменників у місцевому відмінку спеціалізовані для вираження атрибутивних відношень, що додатково вказують на просторові відношення, на певні стосунки осіб, їхній фах, зовнішній вигляд, наприклад: «Далеко вниз, в синьо-білій п'яті, вгадувалися Десна й ліси на Задесенні»; «*Діда по матері* звали Никифором» (Ю. Мушкетик); «Школа випустила кількох *токарів по металу*» (В. Дрозд); «*Слюсар у залізних окулярах* зиркнув крізь них на сусіда і знову зустрівся з ним очима» (П. Панч).

Зрозуміло, всебічний аналіз неузгоджених означень такого типу неможливий без з'ясування закономірностей і механізму смислового поєднання іменників (субстантивованих слів) у ролі підпорядковуючих компонентів і синтаксично залежних від них прийменниково-іменникових сполучень.

Неузгоджені означення прийменниково-іменникового типу виникли внаслідок перерозкладу (перегрупування) синтаксичних одиниць у структурі речення. Так, згортання дієслова-присудка або дієприкметникового звороту зумовлює функціонування прийменниково-відмінкових форм у новій приєднаній залежності. Пор.: «*Кухлик виготовили з глини*» – «*Кухлик з глини* прикрашав сил»; «*Санаторій, збудований на узліссі, приваблював своєю красою*» – «*Санаторій на узліссі* приваблював своєю красою».

Прийменниково-відмінкові форми передають атрибутивне значення і у разі переходу (транспозиції) дієслова-присудка в іменник. Віддієслівні іменники як похідні одиниці, втрачаючи з мотивуючими словами граматичний (формальний) зв'язок, певною мірою зберігають специфіку дієслівної сполучуваності зокрема вони здатні керувати прийменниково-іменниковими формами, наприклад: *радіти з успіху* – *радість з успіху*; *грати в шахи* – *гра в шахи*; *виходити на роботу* – *вихід на роботу*.

Таким чином, функціонування неузгоджених означень прийменниково-іменникового типу впливає із своєрідної тенденції до мовленнєвої економії. Такі атрибути мають яскраво виражений семантико-синтаксичний характер.

У прийменниково-іменникових означень ускладнена семантична структура. Виступаючи в новій атрибутивній функції, відповідні конструкції втрачають своє первинне об'єктне чи обставинне значення. Такі семантико-синтаксичні значення функціонують як супровідні на фоні основного атрибутивного значення прийменниково-іменникових форм у приєднаній залежності. Пор.: «Тимко потоптався попереду і ніяк не міг знайти *клямку* (яку? від чого?) *від дверей*» (Г. Тютюнник); «Відчувається в ньому *хіть* (яка? до чого?) *до життя* – не захмарена ні думками, ні піклуванням, ні побоюванням» (Д. Прилюк).

Оскільки неузгоджені означення прийменниково-іменникового типу підпорядковуються семантично неоднорідними опорними компонентами (з конкретно-предметним або абстрактним значенням), важливим є питання про тип синтаксичного зв'язку між ними, тим більше, що з'ясування лексико-семантичної природи підпорядковуючого слова часто допомагає встановити характер семантико-синтаксичних відношень, утворюваних на основі словосполучень у складі речення.

Якщо віддієслівні іменники в ролі означуваних слів зберігають дієслівну властивість підпорядковувати залежні слова за принципом керування, то конкретно-предметні іменники пов'язуються із залежними формами якісно відмінним типом синтаксичного зв'язку. Так, у реченнях «*За вірш про вогник у моїм вікні Я дякую сердечно Вам, Андрію*» (М. Рильський); «*Режисер, перекидаючи стілець біля режисерського столика, кинувся гостеві назустріч*» (Ю. Смолич) синтаксичне підпорядкування прийменникових форм *про вогник* і *біля столика* не впливає з лексико-семантичної природи опорних членів речення. Відсутність формального зв'язку прийменниково-іменникових форм із конкретно-предметними іменниками свідчить про їх пов'язаність лише за смыслом, тобто на основі їх зовнішнього взаєморозташування.

Отже, прийменниково-іменникові атрибути, як і прислівникові чи інфінітивні, підпорядковуються означуваними словами з конкретно-предметним значенням синтаксичним зв'язком, який за своєю суттю фактично наближається до прилягання. Такі прийменниково-відмінкові форми, «прилягаючи до іменника, охоплюють широке коло значень, причому обставинне значення (локальне, часове) поєднується із значенням власне-характеризуючим, означальним» [3, 14].

У практиці вивчення синтаксису певні труднощі становить з'ясування семантико-синтаксичних відношень в омонімічних за формою вираження конструкціях. Звичайно, відмежування неузгоджених означень прийменниково-відмінкового типу від омонімічних додатків і обставин можливе тільки на фоні речення як комунікативної одиниці, що дає змогу об'єктивно оцінити статус кожного його компонента, характер їх взаємодії, особливості вираження.

У випадках синтаксичної омонімії критерієм визначення прийменниково-відмінкових форм як неузгоджених означень виступають лексико-семантичні характеристики підпорядковуючих членів речення. Так, якщо прийменниково-відмінкові сполучення синтаксично залежать від

членів речення з конкретно-предметним значенням, то утворюються атрибутивно-об'єктні або атрибутивно-обставинні семантико-синтаксичні відношення, причому об'єктні і обставинні виступають супровідними на фоні атрибутивних, наприклад: «Навпроти школи стояв *будиночок для вчителів*» (М. Стельмах); «Взула Таня *чобітки з коричневого хрому*» (А. Дімаров); «Отоді місто й стало зовсім іншим, і ріка, і вулиці, і *пагорбки навколо листа*» (О. Іваненко); «А як ітиму малим *сільцем при дорозі*, шепотітимуться молодята в садах позатинню» (Г. Тютюнник).

Особливі труднощі виникають під час визначення синтаксичної функції прийменниково-відмінкових форм, коли вони синтаксично підпорядковуються членами речення – віддієслівними іменниками. Природно, таке граматично-значеннєве ускладнення опорних слів зумовлює подвійний характер залежних форм, тобто їм властиві як атрибутивні так і об'єктні або обставинні значення. Проте в аналізованих конструкціях об'єктне значення переважатиме над атрибутивним, якщо прийменниково-відмінкові форми у своїй первинній функції виступають конкретизаторами дії, вираженої дієсловом-присудком, тобто виконують функцію додатків. Порівн.: «Діти грали (в що?) у футбол» – «*Гра (в що? яка?) у футбол* сподобалась дітям». Навпаки, увиразнюється атрибутивне значення, якщо прийменниково-іменникові форми у своїй первинній функції виступають у значенні обставин. Такий висновок випливає з того, що обставина і означення функціонально зближені на основі їх структурної факультативності у внутрішньосинтаксичній побудові речення (пор.: «Туристи виходили з лісу» – «Туристи попрямували *до виходу (якого? звідки?) з лісу*»).

Отже, у реченнях типу «Любіть *працю на землі*, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті» (О. Довженко) прийменниково-відмінкові форми виконують функцію відповідно обставини і означення.

Прийменниково-відмінкові означення синонімічно співвідносні з різними за будовою атрибутами: прикметниками і підрядними означальними реченнями, що свідчить про тісний семантичний зв'язок усіх морфолого-синтаксичних засобів вираження атрибутивних відношень. Таким чином, критерієм визначення синтаксичної функції прийменниково-відмінкових форм є можливість перетворити їх (трансформувати) в дієприкметникові звороти або підрядні означальні речення. Наприклад: «Так з тією копицею на своїх золотих майорських погонах і промарширував [*Заболотний*] через слободу *до батьківської хати у глинищах*» (О. Гончар); «*Вісника за цей рік* ще не бачив, хоч аж тричі писав до редакції з проханням прислати» (М. Коцюбинський); «Витягає [*Петерсон*] з третьої шухляди пружинний *прилад для гімнастики*» (Я. Галан); «І тільки люди, що збиралися в тісний гурт *біля колодязя з журавлем* під кам'яною огорожею, мовчали» (О. Гончар). Пор.: «...хати, збудованої (яку збудували) у глинищах»; «Вісника, видрукуваного (що видрукували) за цей рік»; «...прилад, призначений (який призначений) для гімнастики»; «...біля колодязя, збудованого (який збудували) з журавлем».

Другорядні члени речення, представлені прийменниково-іменниковими формами, можуть утворювати однорідний ряд із морфологізованими членами речення, спеціалізованими для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень. На тлі категоріально закріплених у певній синтаксичній функції частин мови простежуються синтаксичні значення прийменниково-іменникових форм. Отже, наявність сурядного зв'язку між означеннями-прикметниками і прийменниково-відмінковими формами підтверджує тотожність їх синтаксичної функції, наприклад: «Дід Дунай, баба Ганна і Максим підходять *до чепурної, гарно вшитої, з гребенем і острішками хати*» (М. Стельмах); «Крок за кроком просувався [*Хаецький*] вгору, хапаючись за колючі купи *шкарубками, в ластовинні руками*» (О. Гончар).

Проте в окремих випадках не завжди можна чітко визначити семантико-синтаксичні відношення, що виражаються прийменниково-іменниковими формами. Річ у тому, що вони часто виявляють подвійну синтаксичну залежність у структурі речення, наприклад: «Софія пригадала невелику кімнатку поблизу фронту» (А. Шиян); «Високі тополі вздовж греблі шуміли буйно» (А. Головка). Такий подвійний (синкретичний) зв'язок прийменниково-іменникових форм, з одного боку, з іменними членами речення (підметом, додатком) і дієсловами-присудками – з другого боку (пор.: *пригадала (де?) поблизу фронту – кімнатку (яку?) поблизу фронту; шуміли (де?) вздовж греблі – тополі (які?) вздовж греблі*) ілюструє поширене в синтаксисі явище конструктивної омонімії. Нейтралізація таких омонімічних конструкцій, тобто розмежування атрибутивного і обставинного значення прийменниково-іменникових форм, в окремих випадках не важлива для комунікації.

Реальний зміст семантико-синтаксичних відношень, утворюваних за допомогою прийменниково-іменникових форм, в усному мовленні зумовлює відповідний інтонаційно-смісловий малюнок речення. Так, якщо прийменниково-відмінкова форма виступає в атрибутивному значенні, то для підкреслення інтонаційно-сміислової єдності з означуваним членом речення вона відокремлюватиметься від дієслова-присудка паузою, що можна передати графічно. Наприклад: «Сім'я (яка?) з Мінська // повернулася вчасно»; «Усі цінували // роботу (яку?) з ентузіазмом».

За умови обставинного значення аналізованих форм (*з Мінська, з ентузіазмом*), що вступають у синтаксичний зв'язок з дієсловами-присудками (тут лексико-семантичний характер присудків не накладає обмеження на таке співвіднесення), змінюється місце паузи, фразового наголосу, що інтонаційно підкреслюють обставинний зміст прийменниково-відмінкових сполучень. Наприклад: «Сім'я // з Мінська (звідки?) повернулася вчасно»; «Усі цінували роботу // (як?) з ентузіазмом».

У мовній практиці поширені неузгоджені означення, що виражають атрибутивні характеристики предметів з якісного боку. Функція таких означень розвинулася, як і в морфологізованих означеннях (пор.: *золоті руки, дерев'яний голос, срібні скроні* і т. ін.), на основі їх переносного осмислення. Вказуючи, зокрема, на якусь характеризуючу деталь предмета, на міру інтенсивності ознаки, на внутрішній стан особи або на видільну ознаку предмета, такі неузгоджені означення виступають семантично цілісними сполученнями, наприклад: «*Хомина пара у сірих яблуках, з заплетеними гривами, з м'язистими грудьми, брала всіх. на буксир у згубних місцях*»; «*Чи не тоді він уже дещо мотав на вус, дослухаючись, як непоступливий Ян Янович з сталевими нервами, все передбачивши, зрештою домагався для хлопців належних гарантій*» (О. Гончар); «*Позавчора він до болю в печінках ївся з переселенцями, вчора його обсміяв Роман, а це знову ганьба на все село*» (М. Стельмах); «*Першим зайшов мого віку дядько в сірому у смужку костюмі*» (Ю. Збанацький).

Зрозуміло, що такі структурно ускладнені синтаксичні сполучення, до яких входять прикметники для підсилення смислової ваги інших слів, мають яскраво виражений атрибутивний характер. Розвиток неузгоджених означень такого типу зумовлюється синтаксичним перерозкладом у структурі речення: злиттям неморфологічних і морфологізованих компонентів, внаслідок чого формуються семантично цілісні сполучення.

Таким чином, неузгоджені означення безприйменниково- і прийменниково-відмінкового типу, на відміну від узгоджених означень, виражають відповідні семантико-синтаксичні відношення з об'єкними або обставинними відтінками у значенні. Аналіз неузгоджених означень на тлі речення дає змогу повніше, ніж на основі словосполучення, з'ясувати їх структурну, семантичну, а також функціональну своєрідність. Розмежовуючи неузгоджені означення і омонімічні додатки та обставини, потрібно враховувати лексико-семантичну природу підпорядковуючих слів, властивість різних за способом вираження членів речення поєднуватись однорідним синтаксичним зв'язком, здатність прийменниково-іменникових означень перетворюватися на діеприкетникові звороти, підрядні означальні речення. З'ясовуючи синтаксичне значення конструкцій такого типу, слід брати до уваги також контекстні умови, можливість прийменниково-іменникових форм вступати у подвійну залежність від головних членів речення, їх здатність набувати якісного значення на основі переносного осмислення.

#### Список використаних джерел

1. Бабайцева В.В. Зоны синкретизма в системе членов предложения современного русского языка / В.В.Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – №5. – С. 35-42.
2. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
3. Єрмоленко С.Я. Бездієслівні речення в системі простих речень / С.Я.Єрмоленко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 131-185.
4. Іваницька Н.Л. Синтаксична структура односкладного речення (Питання формально-граматичного і семантико-граматичного членування) / Н. Л. Іваницька // Українська мова і література в школі. – 1986. – №1. – С. 36-41.
5. Мельничук О.С. Синтаксичні функції відмінків у підрядних словосполученнях / О.С.Мельничук // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – С. 51-109.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за ред. І.К.Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.

*Summary.* The article deals with the problem of functional syncretism of non-morphological adjectives in the structure of a sentence.

*Key words:* syntax, semantics, syncretism, sentence component, function.